

Etnonimai XVI–XVII a. latvių kalbos tekstuose: latviai, lietuviai, rusai

Anta Trumpa

Latvijos universiteto Latvių kalbos institutas
antat@latnet.lv

STRAIPSNYJE, remiantis *Latvių kalbos senųjų tekstų korpuso* medžiaga, apžvelgiama latvių, lietuvių ir rusų tautybių pavadinimų vartoseną XVI ir XVII a. latvių tekstuose. Straipsnio tikslas – nustatyti minėtų etnonimų vartosenos specifiką senojoje latvių raštijoje, konstatuoti, kokiomis reikšmėmis šie etnonimai vartoti, ar esama kokių nors jų vartosenos dainuojamojoje latvių tautosakoje skirtumų.

Daroma išvada, kad latvio įvardijimų dviem iki mūsų dienų žinomomis formomis – *latvietis* ir *latvis* – randama senuosiuose (tiek rankraštiniuose, tiek spausdintuose) tekstuose jau nuo XVII a.: daugiausia dalykiniuose verstiniuose tekstuose ir žodynuose, taip pat originaliuose, latviams skirtuose religiniuose tekstuose, pavyzdžiui, Ernsto Glūcko 1685 m. *Naujojo Testamento* vertimo pratarinėje ar Georgo Mancelio pamokslų knygoje.

Lietuvius įvardijančių etnonimų *leitis*, *lietaviets* ir *lietaoniks* yra patekę į XVII a. žodynus, religiniame kontekste šiek tiek etnonimų paminėta ir Mancelio pamokslų rinkiniuose. Vis dėlto iš šių tekstų ne visada galima tiksliai nustatyti, ar lietuviai įvardijami kaip kaimyninė tauta, ar kaip Lietuvos ir Lenkijos valstybės gyventojai. Skirtingai negu liaudies dainose, senojoje raštijoje žodžiu *leiši* nepibūdinami latviai.

Rusų įvardijimų vartojimas latvių kalbos senuosiuose tekstuose, palyginti su latvių ir lietuvių etnonimų vartoseną, kiek skiriasi: 1) žodis *krieivs* minimas XVI a., 2) šis etnonimas yra patekęs ne tik

į pirmuosius latvių leksikografinius šaltinius ir tiesiogiai latviams skirtus originalius religinio turinio tekstus (ypač pamokslų knygas), bet ir į religinius tekstus, verstus iš kitų kalbų, – atsižvelgiant į to meto istorines sąlygas, originaliuose tekstuose esantys etnonimai buvo keičiami žodžiu *krievs*, 3) žodžio dalis *kriev-* XVII a. neretai pasirodo botanikos terminologijai priskiriamuose žodžių junginiuose ar dūriniuose, kuriais pavadinami iš svetimų šalių atvežti augalai.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: etnonimai, latvių kalbos senųjų tekstų korpusas, XVI–XVII a. latvių tekstai.

0. Įvadas. Straipsnyje apžvelgiama senajai latvių raštijai būdinga latvių, lietuvių ir rusų tautybių pavadinimų vartoseną, fiksuojama į *Latvių kalbos senųjų tekstų korpusą* (toliau – LVSTK) – gana reprezentatyvų latvių senosios raštijos rinkinį – patekusiuose XVI–XVII a. tekstuose.

Į latvius, lietuvius ir rusus apibūdinančius etnonimus dėmesys atkreiptinas todėl, kad tai vieni iš dažniausiai senuosiuose latvių tekstuose minimų etnonimų (jeigu neatsižvelgsime į vokiečių įvardijimus¹ ir Biblijoje paminėtus senųjų tautų pavadinimus). Minėtina, kad aptariamų tautybių pavadinimai senuosiuose latvių tekstuose nėra visiškai nauja tema. Apie latvių ir Latvijos pavadinimus, jų kilmę ir vartoseną tekstuose išsamų straipsnį yra publikavęs Ojāras Bušas (Bušs 2013), apie rusų įvardijimus XVI–XVII a. psalmių vertimuose rašė Alvilas Augstkalnis ir Pēteris Vanags (Augstkalns 1933; Vanags 2000), savo požiūrį į senojoje raštijoje randamus lietuvių įvardijimus senuosiuose raštuose yra išreiškęs *Latviešu valodas etimoloģijas vārduņa* autorius Konstantinas Karulis (Karulis 1992). Baltų etnonimams, analizuojamiems daugiausia etimologiniu aspektu, skirta

¹ Apie vokiečių pavadinimo etimologiją yra rašęs Simas Karaliūnas (Karaļūns 2008).

ir Simo Karaliūno 2015 m. išleista monografija *Baltų etnonimai* (Karaliūnas 2015).

Vis dėlto LVSTK teikiamos galimybės (daugybė šaltinių, patogi paieška) ir kuriamam *Latvių kalbos istoriniam žodynui* (toliau – LVVV) rašomi straipsniai paskatino į minėtų etnonimų vartoseną senuosiuose raštuose pažvelgti dar kartą.

Šio straipsnio tikslas – nustatyti atitinkamų etnonimų vartosenos specifiką senojoje latvių raštijoje, konstatuoti, kokiomis reikšmėmis šie etnonimai vartoti, ar esama kokių nors jų vartosenos latvių dainuojamojoje tautosakoje skirtumų².

Senieji spausdinti latvių kalbos šaltiniai – tai daugiausia (bet ne tik) verstiniai religiniai tekstai: XVI a. poteriai, vėliau leisti katekizmai, giesmės, pamokslai, atskirų Biblijos dalių vertimai ir visos Biblijos vertimas. Nuo XVII a. leidžiama pasaulietinių tekstų: įvairių įstatymų, statutų, dedikuotų eilėraščių. Tiesa, dalis šių tekstų yra rankraščiai. Ypatinga šaltinių grupė – tai ir spausdinti, ir rankraštiniai žodynai.

Gali atrodyti, kad religiniuose tekstuose aptariamų tautybių pavadinimų galėtų nepasitaikyti, tačiau, kaip rodo tyrimo duomenys, analizuojamų etnonimų rasta visų trijų šaltinių grupių tekstuose. Iš religinių tekstų minėtinos Georgo Mancelio pamokslų knygos, kuriose įvairių istorinių įvykių kontekste paminėti ir rusai, ir lietuviai, ir latviai.

1. Latviai. Kaip yra pastebėjęs Bušas (2013, 18, 19), pirmieji latvių pavadinimai spausdintuose tekstuose pasirodė XVII a. Tiesa, iš pradžių būta trijų gretutinių formų: *latvietis*, *latviesis* ir *latvis*.

Kalbant apie oficialųjį dabartinių laikų pavadinimą *latvietis*, reikia paminėti, kad tai pirmasis tiek rankraštiniuose, tiek spausdintuose tekstuose (bent jau iš LVSTK esančių šaltinių) užfiksuotas latvių etnonimas. Anksčiausiai žodis *latvieši* pami-

² Etnonimams latvių liaudies dainose skirta Jānio Rozenbergo monografija *Tautas un zemes latviešu tautasdziesmās* (Rozenbergs 2005).

nėtas rankraštinuose 1625 m. Lino audėjų cecho įstatuose: *Thos püllnes meifteres kattre to wüffe ammatt winneth grib, jeb prexfchan fcho exan wetzems fchragems nu 30 eeftadiete büwis, tad nebus nu wairack ka 60 no watzems vnd lattweefchems buth*³ (LS1625, 3v₅)⁴. 1638 m. šis pavadinimas tris kartus paminėtas pirmajame spausdintame latvių leksikografijos šaltinyje – Mancelio žodyno *Lettus* priede, vadinamuosiuose dešimtyje pokalbių: 1) dešimtajame pokalbyje, kur tarpusavyje kalbasi du keliautojai, o vienas iš jų pasakoja apie savo gyvenimą Dorpate: *Mehß Lattweefchi ghajam Tährbatà / turr lickam Bährnus Chriftiet / turr ghajam Patarohß / turr ghajam py Ghräku fuhdfefchanas* (Manc1638_Run, 467B₂₃)⁵, 2) du kartus paminėta antrajame pokalbyje, kuriame vežikas derasi su ponu, kuris iš jų rūpinsis pašaru arkliams. Ponas mano, kad pašarus turi pirkti vežikas, nes *Tu jaw dafchereis to Zellu effi staighajis / tu pafiefti tohß Łaudis / tu warri drieifahke dabbuit / nhe ka eß. Lattweetis Lattweefcham drieifahk pallieds / nhe ka wahzeſcham / fweffcham...*⁶ (Manc1638_Run, 422B₂₃). Įdomu, kad nei į žodyną *Lettus*, nei į *Phraseologia Lettica* dalį žodis *latvietis* nėra įtrauktas⁷. *Phraseologia Lettica*, apibūdinant

³ Bušas šio pavyzdžio, kaip pirmojo latvių įvardijimo latvių kalba rašytuose rankraščiuose, savo straipsnyje nemini. Liet. *Kiekvienas iš tikrų meistrų tą visą amatą nori laimėti, arba iki šiol pagal senuosius įstatus buvo nustatyta 30, taigi neturės būti daugiau nei 60 iš vokiečių ir latvių.*

⁴ Straipsnyje pateikiamos tos pačios, kaip ir LVSTK, šaltinių santrumpos.

⁵ Liet. *Mes, latviai, ejome į Dorpatą, ten nešėme vaikų krikštyti, ten ejome poterių, ten ejome išpažinties atlikti.*

⁶ Liet. *Tu jau keletą kartų esi tą kelią išvaikščiojęs, tu pažįsti tuos žmones, tu gali greičiau gauti negu aš. Latvis latviui greičiau padeda negu vokiečiui, svetimam.*

⁷ Derėtų paminėti, kad, pavyzdžiui, tokie etnonimai, kaip *kreews* su paaiškinimu *Mofcobiter* 'maskolius, rusas' (Manc1638_L, 126B₂₃) bei *wahzeets* su vokišku atliepimu *Teufcher* 'vokietis' (Manc1638_L, 182B₄), į Mancelio žodyną *Lettus* yra patekę.

kalbą, paminėtas žodis *Lattwifke* ‘latviškai’ (Manc1638_PhL, 372₂₀), o apibūdinant šalį – pavartota *Latwiska Semme* ‘latviška šalis’, išversta iš vokiečių *Letland* (Manc1638_PhL, 387₁₆).

Du kartus žodis *latvietis* minimas religinio turinio tekstuose – Mancelio pamokslų knygoje. Abu kartus – priešinant vokiečius ir latvius: *Sahpes winjam* [Jėzum Kristum] *darrija... wiffi Łaudis / jauni und wätzi / leeli und mafi / Baggati und Nabbaghi / Watzeefchi und Lattweeffchi*⁸ (Manc1654_LP1, 466₁₇). Minėtina ir citata apie tiek vokiečių, tiek latvių be reikalo ir netinkamai vartojamą Dievo vardą: *Kad Deewam fchäh / Wahza lahd / tad fchkeetahß Lattweetis tam arridfan klahjahß fatziet: Katz Wandan / Katz Sackarmant / Katz Allamant*⁹ (Manc1654_LP3, 52₂₄). Matyt, žinomiausia XVII a. religinių tekstų citata su žodžiu *latvietis* yra 1685 m. išleisto *Naujojo Testamento* vertimo prakalba *Mihļais Latweeti* ‘mielas latvi’ – etnonimas minimas įvado pradžioje ir pabaigoje: *Tas ir Mihļajs Latweeti / kas man tew no fchihs Gramatas bija jateiz*¹⁰ (JT 1685)¹¹.

Aptarti žodžio *latvietis* vartojimo atvejai liudija XVII a. religinių tekstų vertėjų ir autorių norą padaryti tekstą suprantamesnį ir artimesnį skaitytojui.

Antroji nagrinėjama forma yra *latviesis*, į LVSTK patekusi iš abiejų Christopherio Füreckerio rankraščių: *Latweesis, lette, latwiski, lettische* (Fuer1650_70_1ms, 122₂₁) ir *Latweesis. Lette. latwiski, lettische* (Fuer1650_70_2ms, 199₁₃). Panaši forma – *Latwiffis* – randama į korpusą dar nepatekusiame 1685 m. Johannes Langijaus žodyno rankraštyje (Langijs 1936, 135). Bušo manymu, tai abiejų autorių klaida sudarant vienaskaitos

⁸ Liet. *Jį skaudino... visi žmonės – jauni ir seni, dideli ir maži, turtingi ir vargšai, vokiečiai ir latviai.*

⁹ Liet. *Kai, deja, vokiečiai keikiasi, tai latviui atrodo, kad jis taip ir turi sakyti...*

¹⁰ Liet. *Tai yra tai, mielas latvi, ką man tau iš šios knygos reikėjo pasakyti.*

¹¹ Pratarinė nesunumeruota.

formą „iš daug labiau žinomos daugiskaitos formos *latvieši* (arba iš daugiskaitos genityvo *latviešu*)“ (Bušs 2013, 19). Į Langijaus žodyną patekusią neįprastą formą *Latwiffis*, kaip autoriaus klaidingai sukurtą iš vienaskaitos genityvo formos su *-īša* ar daugiskaitos nominatyvo formos su *-īši*, apibūdina ir Ernestas Blesė (Blese 1936, 510, 565). Tačiau Jānio Endzelīno ir Edītės Hauzenbergos-Šturmos žodyno papildymuose „Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha *Latviešu valodas vārdnīcai*“ greta Langijaus minėtos formos cituojama ir liaudies dainoje pasitaikiusi forma *latviesīši* (EH I 722), kuri galbūt galėtų liudyti ir tai, kad Füreckeris ir Langijus ne patys pasidarę šias formas, o girdėję jas šnekamojoje kalboje. Bet kuriuo atveju tokios formos kaip *latviesis* ar *latvīsis* tiek XVII a., tiek vėlesniuose tekstuose yra labai retas reiškiny.

Nors forma *latvis* LVSTK paminėta tik kartą, 1648 m. Lietuvoje išleistame dedikaciniame eilėraštyje *Stārpan to lele mežetas Latwis dzywoiams*¹² (SLM1648, --₂), galimas dalykas, tiek XVII a., tiek vėlesniais šimtmečiais tai buvo gana dažnai vartota forma. Apie etnonimo paplitimą XVIII a. liudija ir latvių leksikografiniai šaltiniai, pavyzdžiui, Jacobo Langės 1777 m. žodynas, kuriame vokiškas *der Lette* į latvių kalbą verčiamas kaip *Latwis* (Lange 1777, 373), bei Gotthardo Friedricho Stenderio 1789 m. žodynas, kur *Lette* verstas abiem latviškais sinonimais: *Latwis* ir *Latweetis* (Stender 1789, I 390)¹³.

Georgas Elgeris formą *Latwis* yra pateikęs 1683 m. išleistame žodyne prie lenkų *Inflancyk* ir lotynų kalbos *Livo(onis: m)*. Lenkišką Vidžemės pavadinimą *Inflanty* ir lotynišką *Livonia* Elgeris vertė kaip *latvaeβu zemme* ‘latvių šalis’ (Elger 1683, 116)¹⁴. Bušas pastebėjo, kad ne tik Elgeris, bet ir dalis kitų XVII a.

¹² Liet. *Tarp didelių miškų latvis gyvendamas*.

¹³ Ir ant Stenderio kapo Sunakstės kapuose likęs užrašas *Sche aprakts G. F. Stenders Latwis*.

¹⁴ Elgerio žodyno LVSTK kol kas nėra.

leksikografų žodžiais *latvis* ir *latvietis* (ar *latvīsis*) yra vadinę sau artimesnių Latvijos sričių gyventojus, pavyzdžiui, Kuršo atstovas Langijus formai *Latwiffis* kaip sinonimą skliaustuose pateikęs *Kurfneeks* ir į vokiečių kalbą vertęs kaip *ein Lett, Cur oder Churländer* (Langijs 1936, 135; Bušs 2013, 18). Blesė manė, kad „Langijui pažįstami Kuršo pietvakar[inės] dalies gyventojai savęs latviais nevadino [o laikė, matyt, kurš(i)ninkais]“ (Blese 565). Blesė (Blese 566) apibendrina: „XVIII a. atskirų Latvijos regionų nacionalinio bendrumo ir vienovės, taip galima būtų sakyti, teorinis įsisąmoninimas tarp pačių latvių dar nebuvo labai stiprus, daugiau išryškėjo lokališkumas, kartais galbūt tapatinant jį su visuma...“ Tapatinimąsi su visuma patvirtina ir abu čia minėti šaltiniai. Vėlesnių amžių žodynuose tokių reiškinių nebepastebima – žodžiai *latvis* ir *latvietis* XVIII ir XIX a. verčiami jau tik vokišku *der Lette*.

Karulio nuomone, formos *latvis* ir *latvietis* paraleliai gyvavo dar XVIII a. latvių kalboje ir tik XIX a. pradėjo dominuoti mūsų laikais įprastoji *latvietis* (Karulis 1992 I, 506, 507).

Remiantis LVSTK duomenimis, galima daryti išvadą, kad latvio pavadinimai dviem iki šių laikų žinomomis formomis *latvietis* ir *latvis* senojoje raštijoje (tiek rankraščiuose, tiek spausdintuose tekstuose) fiksuojami jau nuo XVII a.: daugiausia dalykiniuose tekstuose ir žodynuose, taip pat ir religiniuose tekstuose. Šių etnonimų pasitaiko ne religinių tekstų vertimuose, o originaliuose, išimtinai latviams skirtuose tekstuose, kaip antai, Glūcko 1685 m. *Naujojo Testamento* vertimo pratarmėje ar Mancelio pamokslų knygoje. Latvių leksikografinių šaltinių duomenys liudija, kad šiais etnomimais dar XVII a. galėjo būti apibūdinami kalbėtojai artimesnių Latvijos regionų gyventojai, o ne visi latviai apskritai. Žodžių darybos požiūriu klaidingas *latviesis*, *latvīsis* randamas tik dviejų XVII a. žodynų rankraščiuose.

2. Lietuviai. Tokios lietuvių tautos pavadinimo formos, kokia vartojama dabar, XVI–XVII a. latvių raštijoje nepasitaiko.

LVSTK esančiuose XVI a. šaltiniuose lietuvių etnonimas neminimas iš viso. XVII a. viduryje pasirodo forma *leiši*. Kaip ir *latvieši* atveju, žodžio *leiši* Mancelis į *Lettus* žodyninę dalį neįdėjo, bet ši žodį galima rasti *Phraseologia Lettica* dalyje. Žodis pavartotas greta įvardijimo *Leetawifka Semme* 'lietuviška šalis', žodžių junginyje *Leifcha Semme* 'lietuvių šalis' kaip valstybės, šalies pavadinimas (Manc1638_PhL, 387₁₈). Netiesiogiai, pavartotas tik kitų antraštinių žodžių pavyzdžiuose, šis žodis pateko ir į Füreckerio žodyno rankraščius. Pirmajame rankraštyje *leiši* pridėtas kaip žodžio *bokstīties* pavyzdys: *Tee Leischi ne=eet wiß eenaidneeku Semmês, wiņņi tikkai tahda[i] nobohkstahs. | : no-grohsahs*¹⁵ (Fuer1650_70_1ms, 38₁₀). Tiek pirmajame, tiek antrajame rankraščiuose forma *leišos* pavartota kaip lokalizacija, valstybės ar šalies pavadinimas, paaiškinantis žodžio *adieņi* 'vasarojus' vartoseną: *Atdeeņi, m. pl. Soņer Roggen. Leifchôs mehds dauds atdeeņi feht*¹⁶ (Fuer1650_70_1ms, 25₁₅). Kaip matyti, vokiškas žodžio *Leišos* atitikmuo pateiktas kaip *in Littauen*.

Iš XVII a. žodynų derėtų paminėti į LVSTK kol kas nepatekusį, bet šiame straipsnyje jau minėtą 1685 m. Langijaus žodyno rankraštį, kuriame šalia *Leits* pateikta ir daugiskaitos forma *Leifchi* bei deminutyvai *Leitihts*, *Leitifchi* su vokišku vertimu *ein Littauer* 'lietuvis', taip pat žodžių junginys *Leifcho Walloda*, išverstas *die Littauifchen Sprache* 'lietuvių kalba' (Langijs 1936, 139).

Mancelio pirmojoje pamokslų knygoje religiniame kontekste tarp kitų pavyzdžių paminėta ir *Leišu zeme* 'lietuvių šalis': *...nhe gir Wings ween mieļojis fchohß Łaudis fchinny Semmeh / nhe tohß ween kattri gir Krewo / Leifcho / Prufcho / Wahtz=Semmeh / bett wiffus / wiffus Zillwäkus*¹⁷ (Manc1654_LP1, 548₂₁). Iš citatos

¹⁵ Liet. *Tie lietuviai neina į priešų žemes visai, jie tik šiaip pasišlaisto, pasisukinėja.*

¹⁶ Liet. *Lietuvoje daug vasarojaus sėja.*

¹⁷ Liet. *...nėra Jis pamilęs vien šiuos žmones šioje šalyje, ne vien tuos, kurie yra rusų, lietuvių, prūsų, vokiečių šalyse, o visus, visus žmones.*

matyti, kad autorius, norėdamas religinį tekstą padaryti skaitytajui artimesnį ir suprantamesnį, išvardija artimiausių tautų kaimynių gyvenamas teritorijas, o ne tolimų, latviams svetimų šalių pavadinimus.

Į LVSTK kol kas dar neįtrauktame Elgerio lenkų–lotynų–latvių kalbų žodyne, kaip yra pastebėjęs Karulis, skiriamos dvi nevienodos leksemos, turinčios skirtingas reikšmes: *Leitis* pateikiamas kaip lenkų *Polak* ir lotynų *Polonus* vertimas (Elger 1683, 402). Žodžiais *Letauets*, *letauwneks* verčiamas lenkų kalbos *Litwin*, lotyniškas *Lituanus* (Elger 1683, 198). Įdomu, kad žodžiu *Letáuneks* verčiama ir lenkų kalbos *Zmudžin* bei lotynų kalbos *Samogita*, t. y. žemaitis (Elger 1683, 661). Karulis mano, kad tokią dvejoją vienos kilmės žodžių vartoseną lėmė istorinės aplinkybės (Karulis 1992 I, 529, 530).

Remdamiesi Elgerio žodynu, vis dėlto negalime teigti, kad žodžiu *leiši* pagal mūsų laikų sampratą buvo apibūdinami *lenkai*. Veikiau tai – Lenkijos ir Lietuvos valstybės teritorijos gyventojai, ypač lietuviai. Žodžiais *lietaviets*, *lietavnieks*, labiausiai tikėtina, pavadinti Mažosios Lietuvos, anų laikų Prūsijos hercogystės, gyventojai.

Kyla klausimas, ką žodžiu *leitis* ir *Leišu zeme* įvardijo Mancelis ir Füreckeris. Norėtusi manyti, kad tai buvo ne lenkai ar Lenkijos ir Lietuvos gyventojų visuma, o iš tiesų kaimynė lietuvių tauta. Taip manyti skatina ne tik vokiškas vertimas *Litawen*, bet ir minėtas pavyzdys apie vasarojų, vasarinių rugių auginimą (*Leifchôhs mehds dauds atdeeņi feht*¹⁸). Neretoje, palyginti netoli nuo Lietuvos sienos, gimęs Füreckeris tokį sakinį galėjo būti girdėjęs iš vietinių latvių valstiečių, galėjusių tiesiogiai bendrauti su lietuviais. Kažin, ar jie buvo informuoti apie visos Lenkijos ir Lietuvos valstybės žemdirbystės tradicijas. Be to, į Mancelio darbą *Phraseologia Lettica* yra įtraukti ir žodžių junginiai *Poła = Semme* ‘Lenko šalis’ su vokišku paaiškinimu

¹⁸ Liet. *Lietuvoje daug vasarojaus sėja*.

Pohlen (Manc1638_PhL, 387₂₀) ir *Pohlisku wallodu* ‘Lenkiška kalba’, vokiškai paaiškinant *Pollnisch* (Manc1638_PhL, 252₂₀).

Taigi, kaip ir aptartaisiais *latvis*, *latvietis* (*latvišis*) atvejais, lietuvių įvardijimų apžvalga rodo, kad XVII a. tautybės sąvoka dar buvo gana miglota, aptaki. Kaip yra pastebėjęs tautosakininkas Rozenbergas, Uždauguvio lietuviais (*leiši*) latvių liaudies dainose, labiausiai tikėtina, buvo vadinami Dauguvos kairiojo kranto latviai – sėliai ir žiemgaliai. Rusais (*krievi*) šiose dainose galėjo būti vadinami ne tik rusai, bet ir tuometinės Rusijos pasienio latviai bei – vėlesniais šimtmečiais – latviai, tarnavę caro kariuomenėje (Rozenbergs 2005, 20–21, 137).

Apibendrinant galima teigti, kad lietuvių etnonimai, kaip ir latvių įvardijimai, XVII a. tekstuose¹⁹ daugiausia vartoti žodynuose. Religiniame kontekste šiek tiek lietuvių etnonimų pavartota Mancelio pamokslų rinkiniuose. Kalbant apie kiekvieną žodžio *leiši* ar *lietavieši* vartojimo atvejį XVII a. tekstuose, negalima giliai įsitikinus teigti, ar šiais etnonimais lietuviai vadinami kaip tauta kaimynė, ar kaip tam tikros valstybės gyventojai. Aišku tik tai, kad, skirtingai nuo daugumos liaudies dainų, aptartuose pavyzdžiuose žodžiu *leiši* neįvardijami latviai.

3. Rusai. Atsižvelgiant į *rusų* įvardijimus senojoje latvių raštijoje, minėtina, kad iš aptariamų tautybių pavadinimų žodis *krievs* užfiksuotas seniausiai – XVI a., konkrečiau – dviejose 1587 m. išleisto Psalmyno *Vndeutsche Psalmen* psalmėse: 1) *Vnd mums no touwims prettibenekims / to Muke / krewē Dewe pulgafschenne... βeelige paβargath*²⁰ (UP1587, FA₈); 2) *PAttur mums Kunx py touwe wārde / Vnde stawe prettibe to Krewē vnd Muke nomaackfchen*²¹ (UP1587, LA₁₉). Paskutinė psalmė įdėta ir į 1615 m. leidinį.

¹⁹ Pavadinimų *leiši* ir *lietavieši* LVSTK pasitaiko tik spausdintuose tekstuose.

²⁰ Liet. *Ir nuo tavo priešų, [katalikų] vienuolių, rusų, Dievo niekintojų maloningai apsaugok.*

²¹ Liet. *Ištesėk mums, Viešpatie, savo žodį, ir priešinkis tų rusų ir vienuolių priespaudai.*

Analizuojant šiuos pavyzdžius, iš pradžių kilo abejonių, ar tikrai juose kalbama apie tautybės pavadinimą, galbūt turėta galvoje kas kita. Vis dėlto, kaip knygoje *Luterāņu rokagrāmatu avoti* yra nustatęs Vanagas, minėta antroji psalmė yra vertimas iš vokiečių kalbos, tiksliau – iš Martyno Liuterio 1541 m. sukurtos giesmės. Vanagas (2000, 235, 236) mano, kad „giesmė yra sulatvinta dar Livonijos karo metu prieš 1582-uosius metus, nes vokiškame originaliame tekste vietoj: *1.2. vnd ftüre des Pawefstes vnd Türcken mordt R* latviškai įdėta – *vnde ftawe prettibe to Krewe vnd Muke nomaackfchn*. Vertėjas galėjo būti vienas iš Kuršo [liuteronų] kunigų“. Tiek Vanagas, tiek Augstkalnis yra pastebėję, kad pirmosios trys eilutės 1886 m. nebuvo perspausdintos Bezenbergerio ir Bielensteino *Nevokiškų psalmių* leidinyje. Augstkalnis (1933, 52–53) dar yra pridūręs: „Matyt, neklysimė galvodami, kad šios eilutės išmestos tyčia, kad neižleistų rusų vyriausybės giesme apie rusų ir vienuolių priespaudą.“

Panašios tematikos giesmių esama per visą XVII a., pavyzdžiui, Mancelio 1631 m. latviškame giesmyne: *...preekfchan ta Kreewa spāhku / Tawu Wallftibu nabbagu Pullku paffarrgi*²² (Manc1631_LGL, 372₂₁). Ar 1685 m. Vidžemės giesmyne: *...Wälls / und Kreews dohmay ghan us Nahw*²³ (LGL1685_V5, 37₃₀). Prisiminimų apie Livonijos karą galima paskaityti Mancelio postilėje: *Aifto tee leeli Kreewi to Widd=Semm nhe ween ghauſche iſpohftija / bett irr tohß Ļaudis... mohzija pinngkeja*²⁴ (Manc1654_LP1, 171₂₆).

Be religinių tekstų (giesmių ir pamokslių), rusai, žinoma, paminėti ir leksikografiniuose šaltiniuose: tiek kaip tautybės pavadinimas, pavyzdžiui, *Mofcobiter / kreews / Kreewi* ‘rusai’ (Manc1638_L, 126B₂₄) ar *die Reuffen / Kreewi, Kreews ein Mus-*

²² Liet. *Ruso jėgos akivaizdoje savo varguolių pulkų karalystę apsaugoki.*

²³ Liet. *Vėlnias ir rusas gi galvoja apie mirtį.*

²⁴ Liet. *Taip tie didieji rusai ne tik Vidžemę smarkiai suniokojo, bet ir jos žmones... kankino, smaugė.*

cowieter. Russe ‘rusai’ (Manc1638_L, 142B₂₄), tiek įvairiuose augalų pavadinimuose, pavyzdžiui, kalbant apie moliūgus ir agurkus: *Kreew ahboli* ‘rusiški obuoliai’ (Fuer1650_70_1ms, 76₁₂), *id. Leeli gurki, Kürbs, Gurcken / Kreewabohli* (Manc1638_PhL, 330₅), arba apie soras: *Kreewa Puttraine Hirsen* ‘rusiškos kruopos’ (Fuer1650_70_1ms, 117₁₅)²⁵.

Senuosiuose latvių tekstuose neįprastai daug rusų įvardijimų, palyginti su lietuvių pavadinimu, vartojama vienaskaitos forma. Neretai tokia kontekste ar žodžių junginiuose, kuriuose tikimasi daugiskaitinės vartosenos, pavyzdžiui: *krieva spēks* ‘ruso pajėgos’, *krieva putraini* ‘ruso kruopos’, *krieva zeme* ‘ruso šalis’, *krieva laiks* ‘ruso laikas’. Arba ir tokiuose sakiniuose kaip ...*kad Kreews scho Semm vs=jeme / biyu eß jaw labbs Puiffis...*²⁶ ir ...*mums Meeru ar Kreewu dehwis gir...*²⁷ (Manc1654_LP1, 173₃). Tikėtina, kad čia kalbama ne apie vieną konkretų rusą – apibendrinamąją formą apibūdinama tuometinė Rusijos vyriausybė arba kariuomenė, t. y. viskas, kas susiję su rusais. Įdomu, kad Rozenbergo tyrime apie rusų pavadinimus latvių liaudies dainose vienaskaitos formos persvara nėra fiksuota. Vis dėlto negalima tvirtinti, kad minėta raiška yra tik senųjų tekstų specifinis požymis – tokių posakių kaip *rusas atėjo 1940-ais metais...* šnekamojoje kalboje galima išgirsti ir mūsų dienomis.

Rusų įvardijimų vartojimas latvių kalbos senuosiuose tekstuose, palyginti su latvių ir lietuvių etnonimų vartosena, kiek skiriasi: 1) rusų etnonimai, kitaip negu latvių ir lietuvių, latvių senuosiuose tekstuose minimi jau XVI a., 2) žodis *krievi* minimas ne tik pirmuosiuose latvių leksikografiniuose šaltiniuose ir tik latviams skirtuose religiniuose tekstuose (ypač pamoksluo-

²⁵ Plg. latvių kalbos botanikos ir zoologijos terminijai XVII a. būdingi ir dariniai su *Vāczemes-*, pavyzdžiui: *Wahz=semēs reeksti* su vokišku atitikmeniu *Walnüße* ‘graikiniai riešutai’ (Fuer1650_70_1ms, 202₁₀).

²⁶ Liet. *Kai rusas šią šalį užėmė, buvau aš jau geras vaikas.*

²⁷ Liet. *Mums taiką su rusu yra suteikęs.*

se), bet ir iš kitų kalbų verstuose religiniuose tekstuose, žodžiu *krievi* pagal to meto istorines aplinkybes keičiant originaliame tekste esančius etnonimus, pavyzdžiui, vok. *Türcken*; 3) žodžio dalis *kriev-* XVII a. amžiuje neretai pasirodo botanikos terminologijai priskiriamuose žodžių junginiuose ar dūriniuose, kuriais pavadinami iš svetimų šalių atvežti augalai.

4. Išvados

1. XVI–XVII a. religiniuose tekstuose religines temas bandyta sieti su tų laikų aktualijomis, todėl šiuose tekstuose minimi tiek latvių, tiek gretimų tautų vardai.
2. XVII a. tekstuose tautybės sąvoka dar gana aptaki, gana sunku nustatyti skirtumą tarp tautybės ir konkrečios šalies gyventojų. Pavyzdžiui, žodžiais *latvieši*, *latoji* neretai vadinami tik konkretaus regiono gyventojai, o *leiši* taikytas tiek lietuviams, tiek platesne reikšme – Lietuvos ir Lenkijos – valstybės gyventojams.
3. Tautybių pavadinimų vartoseną senesniuose tekstuose yra gana specifiška, ne visada fiksuojamos tautosakai būdingos reikšmės. Pavyzdžiui, skirtingai negu liudija Rozenbergo tyrimai, senojoje raštijoje nevartojamas žodis *leiši*, turintis reikšmę ‘Dauguvos kairiojo kranto latviai’, taip pat nepasitaiko žodžio *krievs* reikšmių, paplitusių daugumoje liaudies dainų: ‘kareivis’ ar ‘Rusijos pasienio gyventojas’.

Literatūra ir šaltiniai

Augstkalns Alvils 1933, Mūsu vecie raksti. *Filologijas materiāli. Profesoram J. Endzelīnam sešdesmitajā dzimšanas dienā veltīts rakstu krājums*, Rīga: Ramave, 41–58.

Blēse Ernests 1936, Piezīmes par Langija vārdnīcu un gramatiku. Apcerējums par Langija dzīvi, darbiem, rakstību un valodu. Atzinumu kopsavilkums franču valodā. *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*, Rīga: Latvijas Universitāte, 445–578.

Bušs Ojārs 2013, Latvija un latvieši: vārdu cilme. *Latvieši un Latvija*. I sējums. *Latvieši*, Rīga: Latvijas Zinātņu akadēmija, 15–29.

EH – Endzelīns Jānis, Hauzenberga Edīte 1934–1946, *Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha „Latviešu valodas vārdnīcai“*, I–II, Rīga: Kultūras fonds.

Elger Georg 1683, *Dictionarium Polono-Latino-Lottaucum*, Vilnae: Typis Academicis Soc. Jesu.

Fuer1650_70_1ms – Fürecker Christopher 1650–1670, *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*, I rankraštis, saugomas LU Akademinēs bibliotēkos Rankraščiū ir retų knygu skyriuje. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Fuer1650_70_1ms>.

Fuer1650_70_2ms – Fürecker Christopher 1650–1670, *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*, II rankraštis, saugomas LU Akademinēs bibliotēkos Rankraščiū ir retų knygu skyriuje. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Fuer1650_70_2ms>.

JT 1685 – *Tas Jauns Testaments Muhsu Kunga Jesus Kristus...*, Rīga: Gedruckt durch Johann Georg Wilcken.

Karaliūnas Simas 2015, *Baltų etnonimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Karaļūns Sims 2008, Vāciešu (die Deutschen) nosaukumi baltu un slāvu valodās, Letonikas otrais kongress. *Valodniecības raksti-1*, Rīga: LU aģentūra „LU Latviešu valodas institūts“, 35–53.

Karulis Konstantīns 1992, *Latviešu etimoloģijas vārdnīca* I–II, Rīga: Avots.

Lange 1777 – Lange Jacob, *Vollständiges deutschlettisches und lettischdeutsches Lexicon...*, Mitau: Steffenhagen.

Langijs Jānis 1936 – *Nīcas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*, Rīga: Latvijas Universitāte.

LGL1685_V5 – *Lettische geistliche Lieder und Psalmen...*, Rīga: Georg Matth. Nöller. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LGL1685_V5>.

LS1625 – *Linaudēju šrāga* [Linų audėjų cecho įstatai]. Rankraštis saugomas Latvijos Valstybiniame istorijos archyve. Prieiga internete: <<http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LS1625>>.

LVVV – *Latviešu valodas vēsturiskā vārdnīca (16.–17. gadsimts)* [Latvių kalbos istorinis žodynas (XVI–XVII amžiai)]. Prieiga internete: <<http://tezaurs.lv/lvvv/>>.

LVSTK – SENIE. *Latviešu valodas seno tekstu korpus* [Latvių kalbos senųjų tekstų korpusas]. Prieiga internete: <<http://senie.korpuss.lv/>>.

Manc1631_LGL – Mancelius Georgius 1631, *Lettische Geistliche Lieder und Psalmen, Collecten und Gebehte...*, Riga: Gerhard Schröder. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_LGL>.

Manc1638_L – Mancelius Georgius 1638, *Lettus, Das ist Wortbuch...*, Riga: Gerhard Schröder. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1638_L>.

Manc1638_PhL – Mancelius Georgius 1638, *Phraseologia Lettica*, Riga: Gerhard Schröder. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1638_PhL>.

Manc1638_Run – Mancelius Georgius 1638, *Zehen Gespräche Deutsch und Lettisch... Phraseologia Lettica...*, Riga: Gerhard Schröder. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1638_Run>.

Manc1654_LP1 – Mancelius Georgius 1654. *Lang=gewünschte Lettische Postill...*, Riga: Gerhard Schröder. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1654_LP1>.

Manc1654_LP3 – Mancelius Georgius 1654, *Lang=gewünschte Lettische Postill...*, Riga: Gerhard Schröder. Prieiga internete: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1654_LP3>.

Rozenbergs Jānis 2005, *Tautas un zemes latviešu tautasdziesmās*, Rīga: Zinātne.

Sirvydas Konstantinas 1997, *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

SLM1648 – Lotavicae, *Ver Lukiskanum ad serenissimarum maiestatum praesentiam efflorescens, publicae felicitatis amœnitatem et minimae Societatis Jesu venerabundam hilaritatem iisdem serenissimis Vladislao IV, et Ludovicæ Mariæ Poloniarum maiestatibus Typo exhibet. Anno ... M. D. C. XL. VIII.* in *Prædio Suburbano Viln: Soc: Jesu*. Prieiga internete: <<http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=SLM1648>>.

Stender Gotthard Friedrich 1789, *Lettisches Lexikon...*, Mitau: Steffenhagen.

UP1587 – *Undeutsche Psalmen und geistliche Lieder oder Gesenge...* [Königsberg: G. Osterberger]. Prieiga internete: <<http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=UP1587>>. Vanags Pēteris 2000, *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs.–17. gs. sākuma) latviešu teksti*, Stokholma: Memento, Rīga: Mantojums.

ETHNONYMS IN LATVIAN TEXTS
OF THE 16–17TH CENTURIES:
LATVIANS, LITHUANIANS, RUSSIANS

Summary

This article discusses the usage of ethnonyms denoting Latvians, Lithuanians and Russians in 16–17th century Latvian texts that are included in the Corpus of Early Latvian Texts. The objective of this article is to analyze the details of how these ethnonyms are used in these texts, the meanings attributed to them (especially in the case of ethnonyms denoting Lithuanians and Russians) and the differences from their usage in folklore.

It is concluded that *latvietis* and *latvis* – two ethnonyms denoting Latvians – can be found in texts (including unpublished manuscripts) dating back as early as the 17th century. The majority of them are practical texts, such as dictionaries, but there are original religious texts addressed to Latvians themselves, too – e.g., Ernst Glück's preface to his New Testament translation of 1685, or the sermon books by Georg Mancelius.

The ethnonyms denoting Lithuanians – such as *leitīs*, *lietaviets* and *lietaunieks* – also appear in 17th century dictionaries, occasionally also in the sermons by Mancelius. However, it is not always possible to tell whether these terms are used to denote an ethnicity or the inhabitants of the respective country. Unlike Latvian folksongs, the 17th century texts never use the ethnonym *leiši* to refer to Latvians.

Regarding the ethnonym denoting Russians in the early Latvian texts, there are several differences from the usage of denotations of Latvians and Lithuanians: 1) The word *krievs* ("Russian") appears already in the 16th century; 2) It is included not only in the first Latvian lexicographical sources and in original religious texts (for instance the sermon books), but also in translated religious texts, where it has been employed as an equivalent of the ethnonyms used in the original texts; 3) In the 17th century, the word *krievs* has sometimes been included in compound botanic terms denoting plants introduced from other countries.